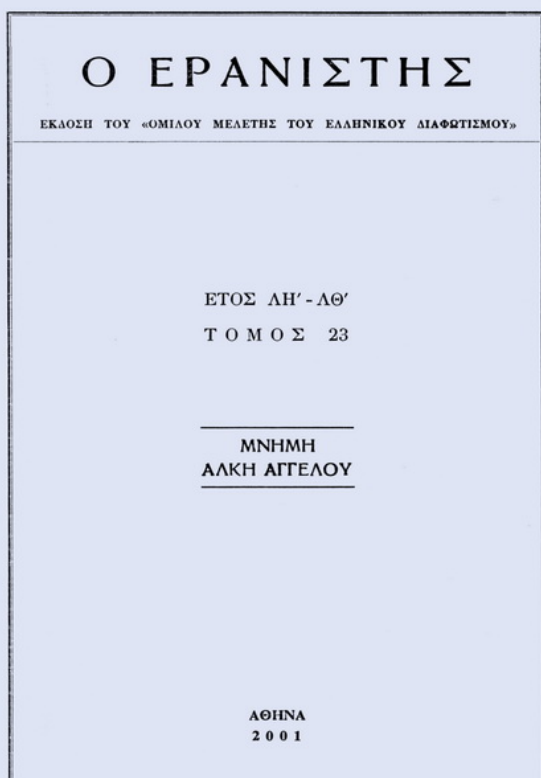

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Το ζήτημα της γλωσσομάθειας του Νικόδημου
Αγιορείτη

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.161](https://doi.org/10.12681/er.161)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2001). Το ζήτημα της γλωσσομάθειας του Νικόδημου Αγιορείτη. *The Gleaner*, 23, 173–190.
<https://doi.org/10.12681/er.161>

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΟΜΑΘΕΙΑΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΩΡΑ ΠΟΥ ΑΠΟΔΕΙΧΘΗΚΕ ὅτι οἱ δύο καὶ μοναδικές θεωρούμενες μεταφράσεις τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη, ὁ Ἀόρατος Πόλεμος τοῦ L. Scupoli καὶ τὰ *Γυμνάσματα Πνευματικά* τοῦ G. P. Pinamonti, δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ ἐπεξεργασμένες μορφές προγενέστερων ἀνέκδοτων μεταφράσεων φιλοτεχνημένων ἀπὸ τὸν κρητοπάτριο καγκελάριο τῆς κοινότητος τῆς Πάτμου Ἑμμανουὴλ Ρωμανίτη καὶ ἀποκείμενων μετὰ τὸ θάνατό του (c. 1760) στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἦταν φυσικὸ τὸ ζήτημα τῆς γλωσσομάθειας τοῦ ἀθωνίτη μοναχοῦ νὰ ἔλθει στὴν ἐπιφάνεια καὶ νὰ τεθεῖ ὑπὸ συζήτησιν.¹ Μέχρι τότε, ἡ χωρὶς ἀμφισβήτηση παραδοχὴ τῆς πατρότητος τῶν δύο μεταφράσεων ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν μελετητῶν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του εἶχε συνεπιφέρει καὶ τὴν a priori παραδοχὴ ἐνὸς βασιικοῦ προαπαιτούμενου τῆς μεταφραστικῆς διαδικασίας, τῆς γνώσης τῆς ξένης γλώσσας. Ἀνάλογα μὲ τίς ὑποθέσεις γιὰ τὴ γλώσσα τῶν ἐκδόσεων ἀπὸ τίς ὁποῖες μετέφρασε τὰ ἔργα ὁ Νικόδημος, τοῦ προσγράφηκε ἡ ἐξοικείωση πότε μὲ τὰ ἰταλικά, πότε μὲ τὰ γαλλικά ἢ καὶ μὲ τίς δύο γλωσσές.² Ἀργότερα, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς συγκεκριμένες μεταφράσεις, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τους, μὲ ἀφορμὴ ὀρισμένες παραπομπές του σὲ ὑποτιθέμενη ἰταλικὴ βιβλιογραφία ἢ κάποιες ἐπιστημονικὲς πληροφορίες ποὺ ἀπαντοῦν στὰ βιβλία του, ἐπιστημάνθηκε ἡ πρόσβασή του σὲ ξενόγλωσσες πηγές, ἰταλικὲς καὶ γαλλικές.³ Ἀκόμη, τώρα τελευταῖα, ὑποστηρίχθηκε ὅτι γνώριζε

1. Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἀόρατος Πόλεμος (1796), *Γυμνάσματα Πνευματικά* (1800). Ἡ πατρότητα τῶν «μεταφράσεων» τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* 19 (1993), 102-135.

2. Θεόκλητος Διονυσιάτος, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα του, 1749-1809*, Ἀθήνα 1959, σ. 191.

3. Βλ. τὰ δημوسیματα τοῦ Virgil Cândea, «Interférences culturelles au Levant: les écrits de Paolo Segneri en arabe, grec, roumain et turc», *RESEE* 27 (1989), 55-63 καὶ «William Harvey, Anthime Gazis et les debuts de la science roumaine moderne», *Balkan Studies* 5 (1964), 84 (σημ.).

και σλαβονικά.⁴ Γενικά, ή άποψη ότι ήταν κάτοχος των δύο ευρωπαϊκών γλωσσών, μαζί και των λατινικών, θεωρήθηκε δεδομένο άδιαμφισβήτητο αλλά και πρώτιστης σημασίας για την πνευματική ύποδομη και διαμόρφωση του Νικόδημου, και τὸ μόνο πὸν ἔμενε νὰ δειχθεῖ ἦταν τὸ ποῦ και πῶς ἔμαθε τὶς ξένες γλῶσσες. Ἐλλείπει ἀποδεικτικῶν στοιχείων ἐπιστρατεύθηκε ἡ μέθοδος τῶν λογικοφανῶν ὑποθέσεων: ἀπέκτησε, λοιπόν, τὶς σχετικὲς γνώσεις εἴτε στὴ Νάξο κοντὰ στοὺς ἱησουίτες ἱεραποστόλους ἢ στὸ περιβάλλον τοῦ Χρυσάνθου Αἰτωλοῦ, εἴτε στὴ Σμύρνη ὅπου ἔκανε τὶς ἀνώτερες σχολικὲς του σπουδές. Κατὰ μία ἄλλη ἐκδοχή, ἔλαβε τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῶν γλωσσῶν αὐτῶν στὴ Νάξο και τὶς τελειοποίησε στὴ Σμύρνη.⁵

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς πραγματικότητας σχετικὰ μὲ τὶς μεταφράσεις τοῦ Ἀόρατου Πολέμου και τῶν Γυμνασμάτων Πνευματικῶν, ἀπὸ μιὰ πρώτη ἔρευνα εἶχα διατυπώσει ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ γλωσσομάθεια τοῦ βασιςμένος στὴν ἀποσιώπηση τοῦ γεγονότος ἀπὸ τὸν πρῶτο βιογράφου του, σὲ ἐσωτερικὰ τεκμήρια τῶν ἔργων του (ὅπως π.χ. στὴν ἀπουσία παραπομπῶν σὲ ξενόγλωσσα συγγράμματα) ὅσο και σὲ ἱστορικὰ δεδομένα πὸν καταδείκνυαν τὴ δυσκολία ἐκμάθησης ξένων γλωσσῶν, ἰταλικῶν ἢ γαλλικῶν, στὶς περιοχές στὶς ὁποῖες ἔζησε και σπούδασε κατὰ τὴ νεότητά του, τὴ Νάξο δηλαδὴ και τὴ Σμύρνη, ὅπου ἡ ἔνταση τῆς ἀμοιβαίας προκατάληψης και ἐχθρότητας ἀνάμεσα στὶς ὁρθόδοξες και καθολικὲς κοινότητες ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν περίοδο και ἡ ἀποστροφή πρὸς τοὺς δυτικούς ἱεραποστόλους δὲν βοηθοῦσαν νὰ εὐοδωθεῖ ὅποιοδήποτε ἐγχεῖρημα συνάντησης μαζί τους μὲ σκοπὸ μάλιστα τὴ γλωσσικὴ διδασκαλία.⁶ Στὴν παρούσα ἐργασία θὰ ἐμπλουτίσω τὴν προηγούμενη ἐπιχειρηματολογία, ἀλλὰ και θὰ συζητήσω ὁρισμένα νέα στοιχεῖα πὸν ἀφήνουν ἀνοικτὸ τὸ ἐνδεχόμενο κάποιας ἰταλομάθειας.

Ἡ γλωσσομάθεια τῶν Ἑλλήνων λογίων τῶν περασμένων αἰώνων,

4. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀκούστηκε σὲ παρέμβαση συνέδρου στὸ Συνέδριο Ἀγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ὁ Νάξιος. 250 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννησίν του (Νάξος, 14-17 Ἰουλίου 2000), ἀλλὰ ἔμεινε κενὴ περιεχομένου ὥστερα ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ καθ. Δημ. Γόνη στὸ ἴδιο συνέδριο «Βουλγαρικὰ μαρτυρολόγια στὸ Νέον Μαρτυρολόγιον τοῦ Ἀγίου Νικοδήμου», ὅπου ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι ὁ τελευταῖος στὴν προκειμένη περίπτωση χρησιμοποίησε, ὅπως τὸ δηλώνει ὁ ἴδιος, σλαβονικὲς πηγές σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση πὸν τοῦ ἐτοίμασαν χιλανδαρινοὶ μοναχοί.

5. Πιθανόν ὁ πρῶτος πὸν διατύπωσε τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ ἦταν ὁ Ἐμμ. Καρπάθιος, βλ. «Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης», Ἐκκλησία 13 (1935), 51.

6. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, ὁ.π., σ. 131-134.

ὅχι ὅμως πάντα ὁ βαθμός της, μπορεῖ νὰ διακριβωθεῖ ἀπὸ διάφορους δρόμους: (α) τὴ μνημόνευσή της ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἢ ἀπὸ ἄλλους σύγχρονους μάστερες, (β) τὴ διαμονή τους σὲ περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας ὑπὸ βενετικὴ κυριαρχία, ὅπως τὰ Ἐπτάνησα, ἢ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς πολιτισμικῆς παράδοσης τῶν πρώην Βενετῶν κυριάρχων, ὅπως ἡ Κρήτη, ἢ στὸ κοσμοπολιτικὸ περιβάλλον ἀστικῶν ὀθωμανικῶν κέντρων, ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ Σμύρνη, ἢ, τέλος, στὸ χῶρο τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν καὶ μάλιστα στὸν κύκλο ἐπιρροῆς τῶν Ἑλλήνων φαναριωτῶν ἡγεμόνων, (γ) τὸ πέρασμά τους ἀπὸ ἐκπαιδευτήρια τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας ὅπου διδάσκονταν ξένες γλῶσσες, δηλαδὴ ἀπὸ σχολεῖα τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ ἐκσυγχρονισμένα προγράμματα σπουδῶν (Ἰωάννινα, Σμύρνη, Κυδωνίες, Χίος, Μηλιές κ.ἄ.), (δ) τὴν παραμονή ἢ τὴ φοίτησή τους στὴν Εὐρώπη ἢ ἀκόμη τὴ συχνὴ ἐπικοινωνία τους μ' αὐτὴν γιὰ λόγους ἐπαγγελματικῶν ὑποχρεώσεων, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση ἐμπόρων μὲ λόγια ἐνδιαφέροντα, (ε) τὴ μεταφραστικὴ δραστηριότητά τους, (ς) τὴ συγγραφὴ κειμένων ἀπευθείας σὲ ξένη γλῶσσα, (ζ) τὴν ἀπασχόλησή τους μὲ τὴ σύνταξη λεξικογραφικῶν ἢ γραμματικῶν ἐγχειριδίων δίγλωσσου ἢ πολὺγλωσσου περιεχομένου, (η) τὴ χρησιμοποίηση ξενόγλωσσων πηγῶν στὰ ἔργα τους, (θ) τὴν παρουσία ξενόγλωσσων ἐντύπων στὶς ἀτομικὲς τους βιβλιοθηκὲς, (ι) τὴ διαπιστούμενη στὰ κείμενά τους ἀπῆχηση ξένων συγγραφέων, τὰ ἔργα τῶν ὁποίων δὲν εἶχαν ἀκόμη μεταφραστεῖ ἑλληνικὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφικῆς τους δράσης.

Ποιὺς ἄραγε ἀπὸ τοὺς παραπάνω ὅρους πληροῦσε ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης ὥστε νὰ θεωρηθεῖ δυνάμει γλωσσομαθής; Θὰ σταθοῦμε σὲ δύο ἀπὸ αὐτοὺς, ἀφοῦ μὲ τοὺς ὑπόλοιπους ὀκτῶ (συμπεριλαμβανομένου πλέον καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν ὑπῆρξε μεταφραστής) πρέπει νὰ αποκλειστεῖ ὁποιαδήποτε συσχέτισή του. Ὁ πρῶτος ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν τετραετὴ ἢ πενταετὴ παραμονή του στὴ Σμύρνη (1765-1770), ὅσο δηλαδὴ διήρκεσαν οἱ σπουδὲς στὴ γνωστὴ ἀργότερα μὲ τὸ ὄνομα «Εὐαγγελικὴ Σχολή». Ὁ δεῦτερος, μὲ τίς ἀναφορὲς στὰ κείμενά του, ἀωνύμως ἢ ἐπωνύμως, σὲ πρόσωπα τῆς εὐρωπαϊκῆς λογιισύνης καὶ ἐπιστήμης, τίς ἰδέες καὶ τὰ ἐπιτεύγματά τους, κάποτε ὅμως καὶ μὲ παραπομπὲς σὲ συγκεκριμένα ἔργα τους.

Στὴ Σμύρνη, πολυεθνικὸ κέντρο, μὲ προξενεῖα ποὺ εἶχαν ἐγκαθιδρῶσει ἐκεῖ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, ὑπῆκοοι τῶν ὁποίων ἐμπορεύονταν στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς, καὶ μὲ δραστήρια κλιμάκια δυτικῶν ἱεραποστολῶν,

κυρίως τοῦ τάγματος τῶν Ἱησουιτῶν,⁷ οἱ προϋποθέσεις γιὰ ὅσους ἐνδιαφέρονταν νὰ μάθουν μία ἀπὸ τὶς ξένες γλῶσσες ποὺ μιλοῦνταν ἐκεῖ, ἰταλικά, γαλλικά, ἀγγλικά, ὀλλανδικά, ἐβραϊκά κτλ., φαίνονταν εὐνοϊκές. Προξενικοὶ ὑπάλληλοι, δυτικοὶ ἱερωμένοι, περιηγητὲς κ.ἄ. ἀνῆκαν σ' αὐτοὺς ποὺ συνήθως ἀναλάμβαναν ἔναντι ἀμοιβῆς τὸ ἔργο τοῦ οἰκοδιδασκάλου. Ὡστόσο οἱ ὑπάρχουσες μαρτυρίες, γιὰ τὴν περίοδο τουλάχιστον ποὺ ἔζησε στὴν πόλη ὁ Νικόδημος, εἰκονογραφοῦν μιὰ πραγματικότητα διαφορετική. Καὶ πρῶτα πρῶτα τὸ σχολεῖο τοῦ μοναχοῦ Ἱερόθεου Δενδρινοῦ, στὸ ὁποῖο φοιτοῦσε, θιασώτῃ τῆς σχολαστικῆς γραμματικῆς διδασκαλίας, εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν πρόσφερε ἐρεθίσματα γιὰ συμπληρωματικὲς γνώσεις ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποκτήσει κανεὶς μέσα ἀπὸ βοηθητικὰ ξενόγλωσσα ἀναγνώσματα. Ἀντίθετα, ὁ δάσκαλός του διαπνεόταν ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ προκατάληψη καὶ ἄρνηση κάθε ἐπαφῆς μὲ τὴν Εὐρώπῃ καὶ γι' αὐτὸ ἀπέτρεπε τοὺς μαθητὲς του νὰ σπουδάζουν στὴ Δύση ἐπισείοντας τὸν κίνδυνο τῆς ἀθεΐας καὶ τῆς μετάδοσης τοῦ ἰοῦ της στοὺς συμπατριῶτες τους, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, μαθητῆς γιὰ μικρὸ διάστημα στὴ Σμύρνη τὴ δεκαετία τοῦ 1750.⁸ Τὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὸ μέτρο ἀπαγόρευσης ποὺ εἶχε ἐπιβάλλει ἓνας μεταγενέστερος, συντηρητικὸς καὶ αὐτός, ἱεροδιδάσκαλος τῶν Ἰωαννίνων σὲ ὅσους μαθητὲς του ἐπιθυμοῦσαν νὰ παρακολουθήσουν μαθήματα ξένων γλωσσῶν διεπόταν ἀπὸ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ: «Ἐκτὸς τούτου ἐμποδίζει μεγάλως ὁ ρηθεὶς νὰ μανθάνωσιν οἱ μαθηταὶ εὐρωπαϊκὰς διαλέκτους, λέγων ὅτι αὐταί, γέμουσαι ἀπὸ ἄθρα βιβλία, κάμνουν νὰ ἀθεΐσουν ὅσοι τὰς μανθάνουσιν».⁹ Καθὼς ὁ Νι-

7. Δύο πρόσφατες διδακτορικὲς διατριβὲς γιὰ τὴ Σμύρνη καλύπτουν καὶ τὸν 18ο αἰῶνα ὅσον ἀφορᾷ τὰ κοινωνικοοικονομικὰ δεδομένα τῆς πόλης ἢ μία καὶ τὴ δράση τῶν δυτικῶν ἱεραποστολῶν, κυρίως τῶν προτεσταντικῶν, ἢ ἄλλῃ. Βλ. Marie-Carmen Smyrnelis, *Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIème et XIXème siècles*, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι 2000 (ἀδημοσίευτη), καὶ Πωλίνα Νάσιουζικ, *Προτεσταντισμός καὶ Διαφωτισμός στὴ Σμύρνη τὸν 19ο αἰῶνα. Ἡ περίπτωση τῆς «Ἀποθήκης τῶν Ὁφελίμων Γνώσεων» (1837-44)*, Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999 (ὑπὸ δημοσίευση).

8. Ἡ μαρτυρία τοῦ Μοισιόδακα προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀπολογία του, βλ. ἐπανεκδόση τοῦ κειμένου στὴ σειρά τῆς «Νέας Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης», ἐπιμέλεια Ἀλκῆς Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976, σ. 153. Πβ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1985, σ. 40.

9. Πρόκειται γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Μπαλάνο, σχολάρχῃ τῆς Μπαλαναίας σχολῆς, *Ἐρμῆς ὁ Δόριος*, Βιέννη 1817, σ. 85.

κόδημος διέμενε στο κοινόβιο τῆς σχολῆς, βρισκόταν ὑπὸ τὴν αὐστηρὴ ἐπιτήρηση τοῦ Ἱερόθεου καὶ ἡ μόνη ἐξοδὸς του φαίνεται ὅτι περιοριζόταν στὴν ἐπίσκεψή κάποιων ἀρχοντικῶν οἰκῶν τῆς πόλης, γόνοι τῶν ὁποίων τύχαινε νὰ εἶναι συμμαθητές του, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ βιογράφου του.¹⁰ Ἄς ἀφήσουμε ὅτι ὅποιαδήποτε ἐξωσχολικὴ διδασκαλία θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιβαρύνει περισσότερο τὸ πατρικὸ βαλάντιο. Ἀκόμη καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, συσχολαστὴς τοῦ Νικोधήμου τὴν ἴδια περίπου περίοδο, παιδὶ εὐκατάστασης καὶ λόγιας οἰκογένειας τῆς Σμύρνης, δὲν ἐπιδίωξε νὰ μάθει ξένες γλῶσσες παρὰ μόνο μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του καὶ μὲ πολὺ κόπο βρῆκε δασκάλους τῆς ἰταλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς, ὅχι μάλιστα ὑψηλῆς γλωσσικῆς κατάρτισης.¹¹ Ἡ ἰταλική, ὅπως γράφει στὸν *Βίο* του, «ἦτο ἡ μόνη τότε διδασκομένη εἰς ὀλίγους τινὰς νέους, τὸ πλεόν δι' ἐμπορικὰς χρεῖας παρὰ μὲ σκοπὸν νὰ αὐξήσωσι τὴν γνῶσιν των».¹² Γιὰ τὰ λατινικά, ποὺ δὲν ἦταν ἐνταγμένα στὸ διδακτικὸ πρόγραμμα τοῦ σχολείου, ἀποφεύγοντας τὸν σκόπελο τῆς μαθητείας κοντὰ στοὺς ἰησουίτες ἱεραποστόλους, βρῆκε πρόθυμο δάσκαλο στὸ πρόσωπο τοῦ λόγιου πάστορα τοῦ ὀλλανδικοῦ προξενείου Βερνάρδου Keun, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔμαθε καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ἀγγλικῆς. Τὶς γλῶσσες αὐτές, μαζὶ μὲ ἄλλες (γερμανικά, ὀλλανδικά, ἐβραϊκά), θὰ τὶς τελειοποιήσει ἀργότερα κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Εὐρώπη εἴτε ὡς ἔμπορος, εἴτε ὡς σπουδαστὴς τῆς ἱατρικῆς, εἴτε ὡς φιλόλογος καὶ ἐκδότης ἀρχαίων κειμένων.

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ δύο ἀκόμη παραδείγματα γλωσσομαθῶν τροφίμων τοῦ σχολείου τῆς Σμύρνης, οἱ ὁποῖοι μάλιστα ἱερώθηκαν, ὅπως ὁ Νικोधήμος, στὴ συνέχεια: στὸν Ἰώσηπο Μοισιόδαρα καὶ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο. Εἶναι ἄγνωστο ποῦ εἶχε μάθει τὰ ἰταλικά ὁ πρῶτος, ὥστε εὐρισκόμενος ἀκόμη ἐκεῖ (1753) νὰ ἐπιθυμήσει νὰ μεταβεῖ γιὰ σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας. Ἴσως ἡ ἡλικία του —ἦταν γύρω στὰ τριάντα— καὶ ἡ ἀνήσυχη φύση του νὰ τοῦ ἔδινε μεγαλύτερα περιθώρια ἀνεξαρτησίας ὡς πρὸς τὶς κινήσεις καὶ τὶς ἐπιλογές του στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἰωνίας, ἴσως νὰ τὰ εἶχε διδαχθεῖ στὴ Θεσσαλονίκη, κοσμοπολίτικο ἐπίσης ἐμπορικὸ κέντρο, ὅπου σπούδασε γιὰ λίγο πρὶν ἔλθει στὴ Σμύρνη,

10. Νικोधήμος Μπιλάλης (ἐπιμ.), *Ὁ πρωτότυπος βίος τοῦ Ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου (1749-1809) γραμμένος τὸ 1812-13 ἀπὸ τὸν παρὰδελφὸ του Ἱερομόναχο Εὐθύμιο*, Ἀθήνα 1990, σ. 7.

11. *Βίος Ἀδαμαντίου Κοραῆ* [= *Συλλογὴ τῶν... Προλεγόμενων*, Παρίσι 1833], σ. ιγ', φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση στὸν τόμο *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνεὺς συγγραφεῖς*, τ. Α', πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ, ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1984.

12. *Ὁ.π.*, σ. ιγ'.

ἔσως νὰ προγραμματίζε νὰ μάθει ἢ νὰ τελειοποιήσει τὰ ἰταλικά στὸν τόπο τοῦ μελλοντικοῦ προορισμοῦ του, στὴ διάρκεια π.χ. ἐνὸς προκαταρκτικοῦ σταδίου πρὶν ἀπὸ τὴν παρακολούθηση τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων. Πραγματικὰ γνωρίζουμε ὅτι βρισκόταν στὴ Βενετία, στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος, κάμποσους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῶν σπουδῶν του (1759). "Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, ὁ βαθμὸς τελειότητος τῶν γνώσεών του τοῦ ἐπέτρεψε νὰ μεταφράσει στὸ ἀμέσως ἐπόμενο διάστημα τὴν *Ἠθικὴ Φιλοσοφία* τοῦ Ludovico Antonio Muratori, ὅπου διαπιστώνεται καὶ σοβαρὴ λατινομάθεια τοῦ μεταφραστῆ. Ἀργότερα, μέσα ἀπὸ ἄλλες μεταφράσεις καὶ σὲ χώρους δράσης εὐνοϊκούς σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὶς δυνατότητες ἀπόκτησης τῶν σχετικῶν γνώσεων (Ἰάσι, Βιέννη, Βουκουρέστι) φανερώθηκε κάτοχος δύο ἀκόμη γλωσσῶν, γαλλικῶν καὶ γερμανικῶν, ἐνῶ δὲν ἔπαυε στὰ γραπτὰ του νὰ ἐλεεινολογεῖ τὴν ἑλλειψὴ γλωσσομάθειας στοὺς Ἕλληνες λογίους καὶ νὰ υπογραμμίζει τὴ σημασία τῆς γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ πνευματικοῦ τοπίου τῆς ὑπόδουλης Ἑλλάδας.¹³

Τὸ δεῦτερο παράδειγμα εἶναι περισσότερο σύνθετο, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὸν φανατικό, σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ καὶ ἀπὸ τὸν δάσκαλό του, πολέμιό τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς ἐπικοινωνίας τῶν νέων μ' αὐτήν, τὸν Ἀθανάσιο Πάριο, σπουδαστὴ στὴ Σμύρνη ἐπὶ ἐξαετία (c. 1743-49), συμμαθητὴ ἀργότερα τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα στὴν Ἀθωνιάδα σχολὴ (1754-55). Τὸν γνωρίζουμε ὡς μεταφραστὴ ἀπὸ τὰ ἰταλικά (ὅν καὶ ὁ ἴδιος τήρησε καὶ ἐδῶ ἀνωνυμία) τῶν *Στοιχείων Μεταφυσικῆς* τοῦ ἀβᾶ Antonio Genovesi (1802), ποὺ τὰ εἶχε ἀκροαστεῖ στὴν Ἀθωνιάδα ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, πρῶτο μεταφραστὴ τοῦ ἔργου μὲ βάσιν τὸ λατινικὸ πρωτότυπο.¹⁴ Στὴ μεταφραστικὴ του βέβαια ἐργασία ὁ Πάριος, κατὰ τὴν περίοδο τῆς σχολαρχίας του στὴ Χίο καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, χρησιμοποίησε ἰταλομαθὴ συνεργάτη,¹⁵ ἀλλ' αὐτὸ δείχνει ἀπλῶς τὸν βαθμὸ τῆς γλωσσικῆς του ἐπάρκειας. Ποῦ θὰ μποροῦσε ἄραγε νὰ εἶχε ἀποκτήσει τὶς ὅποιες γνώσεις του στὴ γλῶσσα αὐτή; Προφανῶς σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς τόπους ὅπου περιπλανήθηκε ὡς ἀκροατὴς καὶ δάσκαλος μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Σμύρνης: Θεσσαλονίκη, Κέρκυρα, Χίος,

13. *Ἀπολογία*, ὅ.π., σ. 41-42, 142, 153, 154. Πβ. Π. Κιτρομηλίδης, ὅ.π., σ. 204.

14. Ἡ μετάφραση τοῦ Βούλγαρη τυπώθηκε πολὺ ἀργότερα στὴ Βιέννη, τὴ χρονιά τοῦ θανάτου του (1806).

15. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, τ. Α', ἀρ. 1802.52, σ. 48.

τόπους με κοινωνίες είτε μικτές εθνολογικά, χωρίς συγκρούσεις θρησκευτικού χαρακτήρα τουλάχιστον την περίοδο αυτή, στις οποίες είχε διασυνδέσεις ακόμη και με μέλη των ευρωπαϊκών προξενείων, είτε έπηρεασμένες από τη δυτική κουλτούρα και παράδοση. "Ας μὴν ξεχνᾶμε ακόμη ὅτι οἱ σοφοὶ δάσκαλοί του, πολὺγλωσσοι οἱ ἴδιοι, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης στὸν "Αθω καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης στὴν Κέρκυρα, θὰ εἶχαν ἀσφαλῶς ἐμφυσήσει στοὺς ἀκροατὲς τους τὴν ἀνάγκη ἐκμάθησης τῶν ξένων γλωσσῶν γιὰ τὴν καλύτερη ἐνημέρωση γύρω ἀπὸ τὶς ἐξελιζομενὲς στὴ φιλοσοφία καὶ τὶς ἄλλες νεωτερικὲς μαθήσεις.¹⁶ "Αν βέβαια ὁ "Αθανάσιος Πάριος εἶχε ἀποδεχθεῖ τὴν πρόταση πού, κατὰ μία πληροφορία, τοῦ ἀπηύθυνε ὁ Μοισιόδαξ νὰ σπουδάσει μὲ δικὰ του ἔξοδα στὶς ἀκαδημίες τῆς Εὐρώπης,¹⁷ θὰ εἶχε τελειοποιήσει καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ του κατάρτιση καὶ τὴ γλωσσομάθειά του. "Αλλὰ ἡ ἀποδοχὴ τῆς πρόσκλησης τοῦ πρώην συμφοιτητῆ του χωρὶς ἄλλο θὰ παραβίαζε τὶς ιδεολογικὲς του ἀρχές.

Δὲν διαμορφώθηκε πνευματικὰ κάτω ἀπὸ ἀνάλογες συνθῆκες καὶ ἐμπειρίες ὁ Νικόδημος "Αγιορείτης. Οὔτε σὲ δασκάλους μὲ προοδευτικὲς ιδέες μαθήτευσε, οὔτε βρέθηκε στὴν τροχιά τῶν μετακινήσεων τῶν συγχρόνων του σὲ διάφορα ἐκπαιδευτικὰ κέντρα τοῦ "Ελληνισμοῦ καὶ τῆς Εὐρώπης. "Απὸ τὴ Σμύρνη πίσω στὴ Νάξο, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, μὲ ἐξαίρεση ἓνα ἐνδιάμεσο ταξίδι στὴν "Υδρα, στὴν ἄσκηση τοῦ "Αγίου "Ορους καὶ τῆς Σκυροπούλας (τὸ ταξίδι του, ὡς γνωστόν, στὴ Μολδαβία ματαιώθηκε ἀπὸ ἀπρόβλεπτους παράγοντες, ἓνα παρ' ὀλίγον ναυάγιο). "Ακόμη καὶ ὁ "Αθανάσιος Πάριος, ἐνοχλημένος ἀπὸ τὴν ἐνσωμάτωση στὸ *"Εργχειρίδιον Συμβουλευτικόν* θεμάτων ἀνθρώπινης φυσιολογίας καὶ ἀνατομίας, τὸν ἐπέκρινε μὲ γράμμα του στὰ 1803 ὑπενθυμίζοντάς του σὲ τόνο εἰρωνικῶ, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὴν ἔλλειψη ἀνώτερων ἀκαδημαϊκῶν σπουδῶν: «"Αλλὰ πότε καὶ ποῦ ἐσπούδαζας τὴν θαυμασίαν ταύτην ἀνατομικὴν; Τάχα εἰς τὸ κολλέγιον τῆς Σκυροπούλας ... ἢ εἰς τὴν Οὐνιβερσιτᾶν τοῦ "Αθωνος;».¹⁸ Στὸν "Αθω, ὅπου οἱ καθηγητὲς τοῦ ἐκεῖ σχολείου, ὅπως ἀνέλυε τὴν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε τὴ δεκαετία τοῦ 1780 ἕνας συντηρητικὸς "Ελλη-

16. "Ο Βούλγαρης στὴ *Λογικὴ* του (1766), πού τὴ δίδασκε στὰ μαθήματά του, συστήνει στὸν «φιλοσοφίας ἀπτόμενον» νὰ μάθει ἰταλικά, γαλλικά καὶ ἰδίως λατινικά, βλ. "Αλκης "Αγγέλου, «Πῶς ἡ νεοελληνικὴ σκέψη ἐγνώρισε τὸ "Δοκίμιο" τοῦ John Locke» [= *Τῶν Φώτων. "Οψεις τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, "Αθήνα 1988, σ. 10].

17. Κων. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, "Αθήνα 1868, σ. 631 (στὴ βιογραφία τοῦ Πάριου γραμμένη ἀπὸ τὸν μαθητὴ του "Ανδρέα Ζ. Μάμουκα).

18. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, «"Ο "Νέος Ραψάκης», "Ο "Ερανιστής 6 (1968), 3.

νας λόγιος τοῦ 19ου αἰώνα, ἀντὶ νὰ μαθαίνουν ξένες γλῶσσες γιὰ νὰ μποροῦν νὰ διδάσκουν τὰ ἀρχαῖα κείμενα μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀπαραίτητης ἱστορικῆς βιβλιογραφίας, ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ διένεξη γιὰ τὰ κόλλυβα τῶν μνημοσύνων.¹⁹

Τὴ μόνη ἄτυπη μετεκπαίδευση —πέρα ἀπὸ τὴ θεολογικὴ τῆς ομάδας τῶν ἐξόριστων στὴ Νάξο καὶ τὴν Ὑδρα κολλυβάδων— ἡ ὁποία πρέπει νὰ καλλιέργησε στὸν Νικόδημο τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς σύγχρονες μαθήσεις καὶ ἐπιστῆμες, ὅπως τὸ διαπιστώνουμε στὰ ἔργα του, τὴ χρωστοῦσε προφανῶς στὸν Χρῦσανθο Αἰτωλὸ κατὰ τὰ δύο περίπου χρόνια (1773-75) ποὺ συνέπεσε ἡ παρουσία τους στὸ νησί, σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδιαφέρουσες ἐπιστημάνσεις πρόσφατης μελέτης.²⁰ Ὁ λόγιος αὐτὸς ἱερομόναχος, μαθητῆς τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, εἶχε ἔλθει στὴ Νάξο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου χρημάτισε διευθυντῆς τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, φέρνοντας μαζὶ του τὴ βιβλιοθήκη του συγκροτημένη ἰσορροπὰ ἀπὸ ἔργα ἑλληνικὰ καὶ ξενόγλωσσα: ἐντυπα καὶ χειρόγραφα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σοφίας καὶ τῶν ἐρμηνευτικῶν καὶ γλωσσικῶν τῆς βοήθημάτων, ἀλλὰ καὶ ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ σύγχρονων νεοελληνικῶν ἔργων, πρωτότυπων ἢ μεταφράσεων, ποὺ ἀφοροῦσαν τὶς νεωτερικὲς μαθήσεις, ἀκόμη καὶ εἶδη τῆς ἀφηγηματικῆς γραμματείας, μαθηματικά, φυσικὴ, γεωγραφία, ἱστορία, φιλοσοφία, πεζογραφία.²¹ Ὅσο γιὰ τὰ ξενόγλωσσα βιβλία τῆς συλλογῆς δὲν γνωρίζουμε δυστυχῶς τίποτε περισσότερο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γλῶσσα γραφῆς τους (λατινικὴ καὶ ἰταλική), τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ μέγεθός τους, τὰ μοναδικὰ δηλαδὴ στοιχεῖα ποὺ διασώζει ὁ κατάλογός της. Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, σ' ἓνα τέτοιο βιβλιόφιλο περιβάλλον ὁ νεαρὸς Νικόδημος θὰ εἶχε χωρὶς ἄλλο τὴν εὐκαιρία, χάρις στὴ φιλομάθεια ποὺ τὸν διέκρινε καὶ μὲ

19. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Σταχειρίτη καὶ ἡ κρίση του γιὰ τοὺς δασκάλους τῆς Ἀθωνιάδας καὶ συγκεκριμένα τὸν διευθυντὴ τῆς Νεόφυτο Κανσοκαλυβίτη, πρόμαχο τοῦ κολλυβαδικοῦ κινήματος, δημοσιεύτηκε στὸ μυθολογικὸ ἐγχειρίδιό του *Ὡγγία* (1815), βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, σ. 234, 468. Πβ. Ἀλκης Ἀγγέλου, «Μιὰ διερευνητικὴ περιπλάνηση στοὺς δύσβατους χώρους τῆς νεοελληνικῆς γλωσσικῆς παιδείας», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 5 (1996) —Μνήμη Λέανδρου Βρανούση—, 182-184 [= τῶν *Φώτων Β'*. *Ὁψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1999, σ. 340-344].

20. Ἰωάννης Κ. Τουμπιάρης, «Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης καὶ ὁ Χρῦσανθος ὁ Αἰτωλός», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κνκλαδικῶν Μελετῶν* 16 (1996-2000), 218-238, Πρακτικὰ Συμποσίου «Νικόδημος Ἀγιορείτου τοῦ Ναξίου πνευματικὴ μαρτυρία», Νάξος 8-11 Ἰουλίου 1993.

21. Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Χρῦσανθος ὁ Αἰτωλός», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 6 (1956), 150-155.

τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ ἴδιου τοῦ Χρύσανθου, νὰ ἀνοίξει τοὺς μορφωτικούς του ὀρίζοντες προσεγγίζοντας νέα πεδία γνώσης ἄγνωστα ἢ περίπου ἄγνωστα μέχρι τότε σ' αὐτόν. Ἀραγε ἡ παρουσία τῶν ξενόγλωσσων βιβλίων νὰ ἀποτελέσει κίνητρο νὰ ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ τὴν ξένη γλῶσσα; Ἐνα βιβλίο τοῦ καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης, τὸ *Ἄνθος Χαρίτων*, προσαρμογὴ στὰ ἑλληνικὰ τοῦ *Fior di Virtù* τοῦ Ἰταλοῦ μοναχοῦ Tommaso Gozzadini, λαϊκὸ θρησκευτικὸ ἀνάγνωσμα τῶν Ἑλλήνων ἤδη ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα,²² διαφημιζόταν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου στὸν ἴδιο του τὸν τίτλο, μετονομασμένον σὲ *Νέον Ἄνθος Χαρίτων*, *Nuovo Fior di Virtù*, σὲ διγλωσση πιά ἔκδοση, καὶ ὡς ἐγχειρίδιο ἐκμάθησης τῆς ἰταλικῆς, καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ἡ μέθοδος αὐτοδιδασκαλίας ποὺ εἰσήγαγε, χωρὶς γραμματικὸ-συντακτικὴ ἢ λεξιλογικὴ βοήθεια, δὲν γνωρίζουμε πόσο ἀποτελεσματικὴ μπορεῖ νὰ ἦταν ἂν δὲν συνδυαζόταν μὲ ἐξωτερικὴ διδασκαλία, ἀλλὰ ὅτι τὸ βιβλίο τὸ διάβασε ὁ Νικόδημος τεκμηριώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι παρὰπέμπει σ' αὐτὸ στίς σημειώσεις τῶν *Γυμνασμάτων Πνευματικῶν*.²³ Ἄν δοκίμασε τότε ἡ ἀργότερα νὰ ἐξασκηθεῖ στὴν ἐκμάθησή τῶν ἰταλικῶν εἶναι ἐπίσης ἄγνωστο ὅσο καὶ πιθανόν. Ἀντίθετα, ἡ ἀναφορά του σὲ λατινικὰς πηγές, ἐφόσον βέβαια πρόκειται γιὰ ἀπευθείας ἐπαφὴ μ' αὐτὰς καὶ ὄχι γιὰ ἐμμεση γνωριμία, φανερώνει μιὰ λατινομάθεια τὴν ὁποία τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀπέκτησε στὸν μορφωτικὸ κύκλο τοῦ Χρύσανθου Αἰτωλοῦ.

Τὸ ζητούμενο ποὺ προσπαθεῖ νὰ διελευκάνει γενικὰ ὅποιος μελετᾷ ἀπὸ σκοπιὰ φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τὸ ἔργο του, εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: κατὰ πόσο δηλαδὴ τὰ τεκμήρια τῆς εὐρυμάθειάς του, ἡ ἐντυπωσιακὴ παραδειγματολογία μὲ τὴν ὁποία διανθίζει τὰ ἡθικοασκητικὰ κείμενά του ἀπὸ πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς ρωμαϊκῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ἐπίδειξη γνώσεων γύρω ἀπὸ ἀντικείμενα, θεωρίες, καὶ ἐπιτευξεις τῆς νεώτερης ἐπιστήμης καὶ διανόησης ἀλλὰ καὶ ὀρισμένων ἐκπροσώπων τους, κατὰ πόσο ὅλα αὐτὰ ὀφείλονται σὲ προσωπικὴ δυνατότητα πρόσβασης σὲ ξενόγλωσσα δημοσιεύματα ἢ ἀντλοῦνται ἀπὸ ἑλληνικὰς πηγές, παλαιότερες καὶ σύγχρονες, λίγο ὡς πολὺ ἄλλωστε διαθέσιμες στίς βιβλιοθήκες τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἢ τέλος, κατὰ πόσο ἀποτελοῦν κοινὸ κτῆμα τῆς ἐποχῆς του. Καὶ ὅπου μὲν ὁ ἴδιος, συνεπῆς στὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία, ἄγνωστη ἐν πολλοῖς στοὺς ἑλληνοσπουδασμέ-

22. Ἐλένη Δ. Κακουλίδη, «Fior di Virtù - Ἄνθος Χαρίτων», *Ἑλληνικά* 24 (1971), 267-311.

23. *Γυμνάσματα Πνευματικά*, Βενετία 1800, σ. 226, 345.

νους λογίους, δηλώνει τις πηγές του, επιτρέπει στον μελετητή να προβαίνει στις όποιες επεξεργασίες και αναλύσεις του χωρίς τον κίνδυνο σοβαροῦ λάθους. "Όπου όμως δεν τις κατονομάζει ή άπλως παραπέμπει σ' αυτές με άοριστες και ύπαινικτικές διατυπώσεις, τότε δημιουργούνται κενά που μπορεί να οδηγήσουν σε συγχύσεις και παρερμηνείες τῶν πραγματικῶν ιστορικῶν δεδομένων. Ἡ περίπτωση τοῦ ἸΑόρατου Πολέμου και τῶν Γυμνασμάτων Πνευματικῶν είναι ή πιό χαρακτηριστική ὡς πρὸς αὐτό.

Γιὰ να ἐπανεέλθουμε στο πρόκειμενο, ἔχουν ἄραγε ἐντοπιστεῖ στο ἔργο του ἀναφορές σε μὴ ἑλληνόγλωσσες πηγές ή ἔστω ἀνιχνεύεται κάπου ή ὑπαρξή τους; Ἄς κάνουμε μιὰ μικρὴ παρένθεση γιὰ να ἀναφερθοῦμε στις λατινικές πηγές που χρησιμοποίησε, τεκμήριο τῆς οἰκείωσής του με τὸ λατινικὸ ἰδίωμα. Πρόκειται γιὰ θεολογικά πρωτίστως κείμενα: ἐξηγήσεις τῆς ἀγίας Γραφῆς (Cornelius Cornelii a Lapide, ὁ «Ἰταλὸς Κορνήλιος» κατὰ τὴ δική του ἔκφραση²⁴), προλεγόμενα και σημειώσεις πατερικῶν ἐκδόσεων, π.χ. τοῦ ἀγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου (Baltasar Corderius,²⁵ Petrus Lanselius²⁶) και τοῦ Μ. Βασιλείου (Julianus Garnier²⁷), ὑπομνηματιστικά και ἱστορικά σε ἐκκλησιαστικούς συγγραφείς (Casim. Oudin,²⁸ Guil. Cave²⁹), ἐκδόσεις ἱερᾶς γεωγραφίας (ἀβὰς Charles Vialart de sancto Paolo³⁰), κ.ἄ. Σ' αὐτὰ θὰ προσθέσουμε και τὰ ἐρμηνευτικά και ἐτυμολογικά σχόλιά του γιὰ ὀρισμένους λατινικούς ἐκκλησιαστικούς ὅρους.³¹ Βέβαια, στο ἔργο ὅπου ἀπαντοῦν οἱ περισσότερες ἀπὸ τις παραπάνω παραπομπές, τὸ Πηδάλιο, συνεργάστηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Νικόδημο και οἱ Ἀγάπιος Λεονάρδος και Θεοδώρητος Λαυριώτης ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἔκδοσης, τῶν ὁποίων δὲν γνωρίζουμε τὸ εἶδος και τὸ μέγεθος τῆς προσωπικῆς συμβολῆς στὴν τεκμηρίωσή του και ἄρα στὴ χρῆση τῶν λατινικῶν πηγῶν ή στις γλωσσικές ἀναλύσεις.

24. ἸΑόρατος Πόλεμος, Βενετία 1796, σ. 204, Γυμνάσματα Πνευματικά, ὅ.π., σ. 329.

25. Πηδάλιον, Λιψία 1800, σ. 221, Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν, [Βιέννη] 1801, σ. 299.

26. Πηδάλιον, ὅ.π., σ. 221.

27. Ὅ.π., σ. 404.

28. Ὅ.π., σ. 404, 483.

29. Ὅ.π., σ. 371, 478, 483.

30. Ὅ.π., σ. 303. Γιὰ κάποιον ἐκκλησιαστικὸ ἱστορικὸ «Γουλιέλμο» ἐκ Βενεθλίας και τὸ ἔργο του, ὅ.π., σ. 304, δὲν μπόρεσα να βρῶ περισσότερα στοιχεῖα.

31. Ὅ.π.; σ. 213, 237, 294. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἐπίσης ή χρῆση τοῦ ἑλληνολατινικοῦ (και ἀντιστρόφως) Λεξικοῦ τοῦ Schrevelius, ὅ.π., σ. 301.

Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι η λατινομάθεια του Νικόδημου δεν θα μπορούσε να προεξοφληθεί από μόνες τις αναφορές του σε κείμενα συγγραφέων της ρωμαϊκής αρχαιότητας, όπως του Τάκιτου ή του Πλάτου, επειδή αυτές αποδεδειγμένα βασίζονται σε έμμεση πληροφόρηση.³²

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τη χρησιμοποίηση ξενόγλωσσας βιβλιογραφίας. Αναγραφές από τις οποίες να προκύπτει άμεση γνωριμία του Νικόδημου με τα πρωτότυπα των δημοσιευμάτων που επικαλείται, όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, σπανίζουν. Θα σταθούμε εδώ σε μία από αυτές, τη μοναδική στα ήθικοασκητικά συγγράμματά του. Στη *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν* (1803), σχολιάζοντας την παραβολή του κακοῦ δούλου και θέλοντας να φωτίσει τὸν ἀναγνώστη του γύρω ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ποσοῦ πὺ ἀντιπροσώπευαν στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τὰ δέκα χιλιάδες τάλαντα καὶ τὰ ἑκατὸ δηνάρια, οἱ ὀφειλὲς δηλ. τοῦ κακοῦ δούλου στὸν ἀφέντη του καὶ ἀντίστοιχα τοῦ σύνδουλου στὸν ἄσπλαχνο δανειστή του, τὰ μετατρέπει σὲ φλωριά Βενετίας σημειώνοντας τὴν πηγὴ τῆς πληροφορίας του: «ὁ Καλμέτος εἰς τὸ Λεξικὸν τῆς Γραφῆς».³³ Ἀλλὰ στὸ *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéral de la Bible* τοῦ Auguste Calmet, ἔργο μὲ ἀρκετὲς ἐπανεκδόσεις μέσα στὸν 18ο αἰῶνα, καθὼς καὶ στὴ λατινικὴ του μετάφραση, ἐπίσης τοῦ 18ου αἰῶνα, οἱ νομισματικὲς ἀντιστοιχίσεις γίνονται σὲ σχέση με τὸ γαλλικὸ νόμισμα.³⁴ Ἄν δημοσιεύτηκε καὶ ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ Λεξικοῦ στὰ χρό-

32. Ἐκφράσεις ὅπως «ἀρμόζει ἐδῶ ἡ ἱστορία ὅπου διηγεῖται ὁ Πλάτων», ἢ «ἀναγινώσκουμεν γὰρ εἰς τὸν ἱστορικὸν Κορνήλιον Τάκιτον», *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, Βενετία 1803, σ. 68 καὶ 101, δείχνουν νὰ παραπέμπουν στὸ πρωτότυπο, ὅμως πηγὴ τῶν παρατιθέμενων ἱστοριῶν εἶναι τὸ χφ. 296 τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου, ἀπ' ὅπου, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ παρακάτω, ἄντλησε ὁ Νικόδημος πλούσιο ὕλικὸ γιὰ τὴ σύνταξη τῶν ήθικοασκητικῶν του συγγραμμάτων. Ἀντίθετα, ἄγνωσθ ἂν προέρχεται ἀπὸ ἄμεση ἢ ἔμμεση πηγὴ ἢ παραπομπὴ στὸν Τάκιτο πὺ ἀπαντᾷ στὸ *Πηδάλιον*, ὅ.π., σ. 297. Σὲ ἄλλη περίπτωση πάντως, ὅπως τοῦ ρήτορα Λακτάντιου, ὁ Νικόδημος στέλνει τὸν ἀναγνώστη του κατευθεῖαν στὸ βιβλίον ἀπ' ὅπου δανείστηκε τὸ σχετικὸ παράθεμα: «παρὰ τῆς Θύρας Μετανοίας», δηλ. στὴν ἔκδοσιν τῆς Βενετίας τοῦ 1795, *Ἐργχειοῖδιον Συμβουλευτικόν*, ὅ.π., σ. 214.

33. *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, ὅ.π., σ. 312-13.

34. Βλ. στὴν τετράτομη ἔκδοσιν τοῦ Παρισιοῦ, 1730, τὰ λήμματα Denier, Denarius καὶ Talent, Talentum, καὶ στὴ δίτομη λατινικὴ μετάφραση τῆς Βενετίας, α' ἔκδ. 1726, β' ἔκδ. 1734, τὰ ἀντίστοιχα λατινικά, καθὼς καὶ τοὺς δημοσιευόμενους συναφεῖς πλῆνακες.

νια αὐτὰ (κάτι ὥστόσο πού δὲν ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ ἀναζητήσεις στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικόν³⁵), θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ ἐπαληθεύσει κανεὶς ἐκεῖ τὴν πληροφορία τοῦ Νικόδημου, ὅποτε θὰ εἴχαμε μιὰ σοβαρὴ ἐνδειξὴ ἱταλομάθειας ἐκ μέρους του.

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα οἱ ὅποιες ἄλλες ἀναφορές του σὲ ὀνόματα εὐρωπαϊκῶν συγγραφέων καὶ στὶς ιδέες τους ἢ σὲ τίτλους ἔργων τους παραπέμπουν εἴτε σὲ ἔντυπες εἴτε σὲ χειρόγραφες ἑλληνικὲς πηγές, κατὰ τὸ πλεῖστον μεταφράσεις, παράλληλα ὅμως εἶναι πολὺ πιθανὸ κάποιες ἀπὸ αὐτὲς νὰ ἀπηχοῦν καὶ γνώσεις πού κυκλοφοροῦσαν μέσα ἀπὸ διάφορους διαύλους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Νὰ θυμίσουμε τίς σπουδαιότερες ἀπὸ τίς ἀναφορές του: Ὁ *Μετανοῶν διδασκόμενος* (*Il Penitente istruito*) καὶ Ὁ *Πνευματικὸς διδασκόμενος* (*Il Confessore istruito*) τοῦ Paolo Segneri,³⁶ *Θέατρον Πολιτικὸν* (*Theatrum Politicum*) τοῦ Ambrosius Marlianus,³⁷ *Γαλατεῖον* (*Galateo*) τοῦ Giovanni della Casa,³⁸ *Νέον Ἀνθος Χαρίτων* (*Nuovo Fior di Virtù*) τοῦ Tommaso Gozzadini,³⁹ *Ἡθικὴ Φιλοσοφία* (*Filosofia Morale*) τοῦ L. A. Muratori,⁴⁰ *Περὶ ἀνεξιθρη-*

35. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέσῃ αὐτῇ τὸν π. Elia Citterio καὶ τὸν ἱστορικὸ κ. Δημ. Ἀρβανιτάκη γιὰ τὴν προθυμία τους νὰ ἐντοπίσουν σὲ βιβλιοθήκες τῆς Ἱταλίας τὴ ζητούμενη ἔκδοσι.

36. *Βιβλίον ψυχωφελέστατον* [= Ἐξομολογητάριον], Βενετία 1794, σ. 4, 48-49, 177, *Πηδάλιον*, ὁ.π., σ. 261. Οἱ ἀναφορὲς παραπέμπουν στὶς μεταφράσεις τοῦ Ἑμμ. Ρωμανίτη, Βενετία 1742, καὶ ὅχι στὸ πρωτότυπο ὅπως εἶχαν δεχθεῖ ἀρχικὰ ὀριζόμενοι μελετητές, βλ. σημ. 3.

37. *Γυμνάσματα Πνευματικά*, ὁ.π., σ. 608, 609, *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ὁ.π., σ. 91, *Χρηστοίθεια τῶν Χριστιανῶν*, ὁ.π., σ. 79. Ὁ Νικόδημος γινώριζε προφανῶς τὴ μετάφραση τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου (κατ' ἄλλους τοῦ Ἰω. Ἀβράμιου) σὲ μία ἀπὸ τίς τρεῖς ἐκδόσεις τῆς Λιψίας τοῦ 18ου αἰῶνα (1758, 1766, 1776). Εἶναι γνωστὸ ὅτι εἶχε εὐρετηριάσει τὸ βιβλίον, βλ. στὸν κατάλογο τῶν ἀνέκδοτων ἔργων του τὴν ἀναγραφὴ «πῖναξ κατ' ἀλφάβητον διὰ θέατρον πολιτικόν», μὴνυχὸς Βασ. Γ. Μπιλάλης, *Ὁσῖος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης (1749-1809)*, Ἀθήνα 1969, σ. 22.

38. *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ὁ.π., σ. 73. Ὅλες τίς πληροφορίες πού δίνει ὁ Νικόδημος γιὰ τὸ βιβλίον καὶ τὸν συγγραφέα του τίς ἀντλήσε ἀπὸ τὸ χφ. 296 τῆς *Ἡθικῆς Φιλοσοφίας* τῆς Μονῆς Πάτμου, βλ. Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ Ἑρμηνεία» τοῦ Ἀντ. Βυζάντιου καὶ ὁ *Galateo* τοῦ Giovanni della Casa. Οἱ πρῶτες συσχετίσεις», στὸν παρόντα τόμο τοῦ *Ερμηνεῖ*, σ. 305.

39. Βλ. σημ. 22 καὶ 23.

40. Δὲν ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ στὰ κείμενα τοῦ Νικόδημου τὸ ἔργο τοῦ Muratori παρὰ μόνον ὁ συγγραφέας του, *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ὁ.π., σ. 284, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Νικόδημος τὸ εἶχε διαβάσει στὴ μετάφραση τοῦ Ἰώσηπου Μοισιούδρακα (1761), βλ. καὶ παρακάτω.

σκείας (*Traité sur la tolérance*) τοῦ Βολταίρου⁴¹ (μὲ ἄλλες ἀκόμη καταδικαστικὲς κρίσεις γιὰ τὸν γάλλο φιλόσοφο καὶ τὸν Spinoza⁴²), «τὰ ὑψίγονα συγγράμματα» τοῦ John Locke,⁴³ *Ἀντανισμοῦ ἐπιτομή* (*L'Ona-*

41. Ἀναφερόμενος στὴν πληροφορία ποὺ παραθέτει στὴ *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, ὁ.π., σ. 9, σχετικὰ μὲ τὴν τριακονταμερῆ διαίρεση τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ θρησκευτολογικὴ ἀποψή (19 ἐθνικοί, 5 χριστιανοί καὶ 6 μωαμεθανοί), παραπέμπει στὸ «περὶ ἀνεξιθρησκείας βιβλίον». Φυσικὰ δὲν πρόκειται γιὰ τὸ πρωτότυπο ἔργο τοῦ Βολταίρου, ἀλλὰ γιὰ τὸ *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἀνεξιθρησκείας* τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἀναπτύσσει διάλογο μὲ τὴν πραγματεία τοῦ γάλλου φιλόσοφου. Στὴν πραγματικότητά, ἡ στατιστικὴ πληροφορία δὲν βρίσκεται στὸ *Σχεδιάσμα* ἀλλὰ σὲ μιὰ σημείωση τοῦ Βούλγαρη στὸ κείμενο τῆς μετάφρασῆς του τοῦ Δοκιμίου *Περὶ τῶν διχονομιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας*, Λυβία 1768, σ. 99, δηλαδὴ τοῦ *Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne* ἐπίσης τοῦ Βολταίρου, μετάφρασης ποὺ στὴν ἔκδοσή τοῦ 1768 συγκροτεῖ τὸ πρῶτο καὶ κύριο μέρος τῆς καὶ τὸ *Σχεδιάσμα* τὸ δεύτερο, ὅπως ἄλλωστε δηλώνεται καὶ στὸν τίτλο τῆς ἔκδοσης. Ἄρα ὁ Νικόδημος ὑπῆρξε ἀνγνωστός καὶ τῶν δύο κειμένων.

42. *Γυμνάσματα Πνευματικά*, ὁ.π., σ. 541, *Πηδάλιον*, ὁ.π., σ. 49. Γιὰ τὸ πόσο ᾔταν εὐκόλο τὸν 18ο αἰώνα νὰ πληροφορηθοῦν οἱ Ἕλληνες γιὰ τίς ἰδέες τοῦ Βολταίρου, καταδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ κυκλοφόρησαν τότε, ἀναιρετικὰ καὶ μὴ, ἢ εἰκόνα καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων ἔχουν καταγραφεῖ καὶ ἀποτυμηθεῖ κατὰ καιροὺς ἀπὸ τοὺς μελετητές, βλ. στὸ *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945-1995*, Γενικὴ ἐπιμέλεια Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος - Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, Ἀθήνα 1998, τοὺς ἀριθμοὺς 11, 188, 213, 546, 558, 966. Ὅσο γιὰ τὸν Spinoza, τὸ ὄνομά του καὶ οἱ ἰδέες του περνοῦν ἐπίσης στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς, βλ. π.χ. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, *Ἀληθὴς εὐδαιμονία*, Βιέννη 1791, § 173 [= Νίκος Κ. Ψημμένος, ἐπιμ., *Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821*, τ. Β', 1989, σ. 206, 208. Πβ. σ. 459, 476, 477].

43. Μιλώντας γιὰ τὴν ἐνθερμη ὑποστήριξη τοῦ «διαλεκτικωτάτου» καὶ «μεταφυσικωτάτου» Λοκίου στὸ ζήτημα τῆς μελέτης τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ὅπως τὴν ἐξέφραζε σὲ ἐπιστολὴ σὲ κάποιον φίλο του, ὁ Νικόδημος παραπέμπει στὴ «σελ. 244 τῶν ὑψιγόνων] συγγράμμάτων]» του, *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ὁ.π., σ. 213. Στὴ συνέχεια πάνω στὸ ἴδιο θέμα φέρνει τὸ παράδειγμα δύο ἀκόμη προσωποποιήσεων τοῦ ἀγγλικοῦ 17ου αἰώνα, τοῦ John Seldin καὶ τοῦ Sir Christofer Hatton, ὑποδεικνύοντας τὴν πηγὴ του: «παρὰ τῷ συντάγματι τῆς θεολογικ. παιδείας, σελ. 280», ὁ.π., σ. 214. Καὶ ἐνῶ ἡ πρώτη βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ θὰ μπορούσε νὰ παραπλανήσει ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴ πηγὴ τοῦ παραθέματος —νὰ ἐπρόκειτο ἄραγε γιὰ κάποιον τόμο μὲ τίς ἐπιστολικὲς πραγματεῖες ἢ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Locke σὲ μεταθανάτιαν ἔκδοσή τοῦ 18ου αἰ., ποὺ εἶχε, ὑποτίθεται, συμβουλευτεῖ ὁ Νικόδημος;— ἡ δεύτερη, ἂν καὶ ὅχι ξεκάθαρη ἐπίσης βιβλιογραφικά, ἀποτέλεσε τὸ κλειδί γιὰ νὰ λυθοῦν οἱ ἀπορίες. Πραγματικὰ, τὸ «σύνταγμα θεολογικῆς παιδείας» ἀντιστοιχεῖ ἀπλῶς στὸν ψευδοτίτλο ἐνὸς ἑλληνικοῦ βιβλίου ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1795 χωρὶς ὄνομα συγγραφέα (ἀποδίδεται στὸν πατρ. Ἱεροσολύμων Ἀνθίμο) καὶ τιτλοφορεῖται *Σύν-*

nisme) του S.-A. Tissot.⁴⁴ 'Ιδιαίτερη μνεία πρέπει, νομίζω, να γίνει για την *Ἠθικὴ Φιλοσοφία* τοῦ χφ. 296 τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ἀπὸ τὴν ὁποία, ὅπως ἀποδείχθηκε, εἶχε ἀντλήσει ὁ Νικόδημος τὸ «περὶ τῆς καρδίας» ἀπόσπασμα ποὺ παρέθεσε, αὐτοῦσιο σχεδόν, στὸ κυρίως σῶμα τοῦ *Ἐγχειριδίου Συμβουλευτικοῦ*.⁴⁵ Τοῦ ἀταύτιστου μέχρι πρό τιος ἔργου, μεταφρασμένου ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ἑμμανουὴλ Ρωμανίτη, τὸν μεταφραστὴ τοῦ Segneri, τοῦ Pinamonti καὶ τοῦ Seupoli, μπόρεσε νὰ ἐξακριβώσει τὸν συγγραφέα ὁ σεβαστὸς π. Elia Citterio.⁴⁶ Πρόκειται γιὰ τὸν Emanuele Tesauro, λόγιό ἱερωμένο τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ ἱστορικὸ τοῦ Τορίνου, καὶ τὸ ἔργο του *La Filosofia Morale derivata dall'alto fonte del grande Aristotele Stagirita* γνώρισε καὶ ἄλλες ἐκτὸς τοῦ Ρωμανίτη μεταφράσεις τὸν 18ο αἰῶνα.⁴⁷ Ὅποιος θελήσει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς πηγὲς τῶν ἠθικοασκητικῶν κειμένων τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη θὰ ἀνακαλύψει στὸ σύγγραμμα τοῦ Tesauro ἕνα πλῆθος στοιχείων ἱστορικῶν, ἀνθρωπολογικῶν, κοινωνιολογικῶν, γραμματολογικῶν, ἠθικῶν, φιλοσοφικῶν, ἐπιστημονικῶν, ποὺ φάνηκαν χρήσιμα στὸν παθιασμένο φιλαναγνώστη, ἔρανιστὴ ὡς πρὸς τὴ συγγραφικὴ μέθοδο, ἀλλὰ καὶ συχνὰ μὲ κριτικὸ πνεῦμα ἀπέναντι στὰ ἀναγνώσματά του ἀθωνιτῆ μοναχό. Ὡστόσο καὶ ἐδῶ ἡ γνωριμία του μὲ τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου δὲν ἔμαθε ποτὲ τὸν συγγραφέα λόγω τῆς ἀνωνυμίας τοῦ πατριτικοῦ χειρογράφου, ἔγινε δυνα-

ταγμα *Γραφικῆς Θεολογίας*, βλ. Γ. Λαδὰς - Ἀθ. Δ. Χατζηδημόσιος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, Ἀθήνα 1970, ἀρ. 249. Ἐκεῖ, στὸ κεφάλαιο ΜΓ' («Οἱ Χριστιανοὶ χρεωστοῦσι νὰ εἶναι εὐχάριστοι ὑπὲρ τῶν Γραφῶν...»), σ. 280-281, ὁ ἀναγνώστης θὰ συναντήσει ὅλα τὰ χωρία καὶ τοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ ἀφοροῦν τοὺς τρεῖς ἄγγλους στοχαστὲς καὶ πολιτικοὺς μὲ τὶς παραπομπὲς ὅπως μεταφέρθη-καν μεταγενέστερα στὸ σύγγραμμα τοῦ Νικόδημου.

44. *Πηδάλιον*, ὁ.π., σ. 490. Ὁ λόγος γιὰ «τὸ νεωτῦπων βιβλίον τὸ περὶ μαλακίας». Πρόκειται γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Γεωργίου Βεντότη τυπωμένη στὴ Βενετία τὸ 1777.

45. Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, ὁ.π., σ. 123-125.

46. Τὴν ταύτιση εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ τὴν ἀνακινώσει ἰδιωτικά, πρόκειται ὅμως νὰ τὴν δημοσιοποιήσει σὲ προσεχὴ μελέτη του.

47. Ἡ μετάφραση τοῦ ἱατροῦ Δημήτριου Νοταρᾶ (1717), ἀνεψιοῦ τοῦ Χρύσανθου Νοταρᾶ, ἔμεινε ἐπίσης ἀδημοσίευτη. Γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς μετάφρασης βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Περὶ τῆς τῶν συμβουλῶν ματαιότητος». Ἐνα ἀκόμη φανεριώτικο ἐγχειρίδιο Πολιτικῆς», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 21 (1997) —Μνήμη Λέανδρου Βρανούση—, 36, καὶ τοῦ ἴδιου, «Τὸ πρωτότυπο τοῦ Ἑπερὶ τῶν συμβουλῶν ματαιότητος», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 22 (1999), 251. Πβ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρόσανθος Νοταρᾶς πατριάρχης Ἱεροσολύμων*, Ἀθήνα 1999, σ. 238.

τῇ χάρις στῇ διαμεσολάβηση κάποιου τρίτου κειμένου καὶ ὄχι στὴν ἀπευθείας ἐπαφή του μὲ τὸ πρωτότυπο.

Ἀνάλογες διαπιστώσεις θὰ εἶχε νὰ κάνει κανεὶς καὶ γιὰ τὶς καθαρὰ ἐπιστημονικὲς γνώσεις ποὺ παρεμβάλλει ἀκόμη καὶ σὲ λειτουργικὰ ἔργα,⁴⁸ γνώσεις φυσικῆς, χημείας, ἀστρονομίας, γεωγραφίας, ἱατρικῆς, φυσικῆς ἱστορίας, κατὰ τοὺς «νεωτέρους», ὅπως συνήθιζε νὰ ὑπογραμμίζει κάθε φορά, δείχνοντας, μολονότι ἀσκητὴς ἀπομακρυσμένος ἀπὸ τὸν κόσμο, τὸ ἐνδιαφέρον, τὴν προσαρμοστικότητα καὶ τὴν ἀφοβία του ἀπέναντι στὴ νέα πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς του.⁴⁹ Οἱ πληροφορίες αὐτὲς δὲν εἶναι φυσικὰ ἀποτέλεσμα ἐνημέρωσης ποὺ ἀπέκτησε ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση ξενόγλωσσων δημοσιευμάτων, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς εὐκαιρίες ποὺ τοῦ ἔτυχαν νὰ μελετήσῃ τέτοιου εἴδους νεωτερικὰ βιβλία τυπωμένα στὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας, τῆς Βιέννης καὶ ἄλλοῦ ἀπὸ Ἑλλήνες συγγραφεῖς καὶ μεταφραστές. Δὲν εἶναι, νομίζω, τυχαῖο ὅτι δύο τουλάχιστον βιβλία ποὺ ἀποδεδειγμένα συνέβαλαν στὴν ἐπιστημονικὴ του μόρφωση, ὅπως τὴν βλέπουμε νὰ ἀποτυπώνεται στὰ ἔργα του, τὰ *Στοιχεῖα Φυσικῆς* τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη καὶ ἡ μετάφραση τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* τοῦ Muratori ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακκα, τὰ πρωτοσυνάντησε κατὰ τὰ φαινόμενα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Χρῦσανθου Αἰτωλοῦ στὴ Νάξο (ἀναγράφονται στὸν κατάλογό της), ὅπου ἀσφαλῶς καὶ θὰ τὰ πρωτοδιάβασε μὲ τὴ διδακτικὴ συνδρομὴ τοῦ τελευταίου. Τὰ ὀνόματα καὶ τῶν δύο συγγραφέων θὰ περᾶσουν ἀργότερα στὶς σελίδες τῶν δικῶν του συγγραμμάτων σὲ παραπεμπτικὲς ἢ κριτικὲς ἀναφορές.⁵⁰

Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ συζητηθεῖ διεξοδικὰ τὸ θέμα τοῦ αὐτοτελοῦς εἰδικοῦ κεφαλαίου γιὰ τὴ φυσιολογία καὶ λειτουργία τῆς καρδιάς καὶ τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος, ποὺ δημοσιεύτηκε ὡς ἐπίμετρο στὸ *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν* καὶ συνοδεύτηκε μὲ ἀνατομικὰ σχέδια καὶ ἐπεξηγήσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Νικόδημου καὶ τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσης

48. Ἰω. Κ. Τουμπκάρης, *ὁ.π.*, σ. 229-232.

49. *Ὁ.π.*, σ. 229.

50. Γιὰ τὸν Muratori βλ. σημ. 40. Ἀπὸ τὸν Α' τόμο τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας*, σ. 36-39, θὰ ξυμθε π.χ. γιὰ τὴ λειτουργία τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, ὅπως τὴν περιγράφει στὸ *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ὅπου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία, ἰδιαίτερα σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ἡ ἐκφραστικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης τοῦ Μοισιόδακκα. Γιὰ τὴν κατανόηση τῶν θεμάτων αὐτῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλων (ἀστρονομικῶν, φυσικοχημικῶν κτλ.) βοηθήθηκε ἀσφαλῶς περισσότερο ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Ν. Θεοτόκη, στὸ ὁποῖο παραπέμπει ἐνίοτε τὸν ἀναγνώστη του, βλ. Ἰω. Τουμπκάρης, *ὁ.π.*, σ. 231.

στή Βιέννη ἀρχιμανδρίτη Ἀνθίμου Γαζῆ, ὡς προέκταση τοῦ ὁμολόγου φιλοσοφικοῦ ἀποσπάσματος «περὶ τῆς καρδίας» ἀπὸ τῆς μετάφραση τῆς Ἑθικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Emmanuele Tesauro.⁵¹ Καθὼς μᾶς λείπει ἡ ἀπάντηση τοῦ Νικόδημου στὴ γεμάτη ἐκπληξὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου, στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε πρωτύτερα, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε ἂν ἦταν δική του ἡ πρωτοβουλία τῆς δημοσίευσης, οὔτε ἀπὸ ποιὲς πηγὲς ἀντλήσε τὸ ὕλικό του. Τὴ γνώση τῶν θεωριῶν τοῦ William Harvey γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ τὴν ὀφείλει, χάρις στὴ λατινομάθειά του, στὴ διατριβὴ τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων *Pneumaticum instrumentum circuli sanguinis* σὲ μία ἀπὸ τίς τρεῖς γνωστὲς ἐκδόσεις της τοῦ 17ου αἰῶνα (1664, 1665, 1682), ἂν καὶ ὁ συγγραφέας της διαφοροποιεῖται ἐν μέρει ἀπὸ τίς θέσεις τοῦ ἁγγλοῦ φυσιολόγου,⁵² διαφοροποίησε πού δὲν παρατηρεῖται στὴν περιγραφὴ τοῦ ἀθωνίτη μοναχοῦ. Ἐξάλλου, ἐλληνικὰ βιβλία σύγχρονα τοῦ Νικόδημου, πού πραγματεύονταν καὶ ἀντίστοιχα θέματα ἱατρικῆς, ἦταν τὸ Φυσικῆς Ἀπάνθισμα τοῦ Ρήγα Βελεστινλή (1790), βασισμένον στὴ γαλλικὴ *Encyclopédie*,⁵³ καὶ ἡ μετάφραση ἀπὸ τὸν Ἀνθίμο Γαζῆ τῆς Γραμματικῆς τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ ἁγγλοῦ Benjamin Martin πού εἶχε κυκλοφορήσει τὸ 1799,⁵⁴ δύο μόλις χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ Ἐγχειριδίου· διάστημα πολὺ μικρὸ γιὰ νὰ προλάβει ἓνας μοναχὸς τοῦ Ἁγίου Ὁρους νὰ λάβει γνώση τῆς κυκλοφορίας τοῦ βιβλίου, πολὺ περισσότερο τοῦ περιεχομένου του, καὶ πού πρέπει νὰ τὸ λογαριάζουμε σχεδὸν μηδενικό, ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ὁ Νικόδημος θὰ εἶχε στείλει γιὰ τύπωμα τὸ δικό του χειρόγραφο ἕνα-δυὸ χρόνια νωρίτερα ἀπὸ τὴν τελικὴ δημοσίευσή του τὸ 1801. Προφανῶς δὲν τὸ εἶχε ὑπό-

51. Ἐγχειρίδιον, σ. 289-294. Μὲ τὸ θέμα ἔχουν ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερα οἱ Virgil Cândea, «William Harvey etc.», ὁ.π., σ. 81 κ.έ. καὶ Δημήτριος Ἀπ. Καρκαπερόπουλος, Γνώσεις ἀνατομίας καὶ φυσιολογίας τοῦ Θεσσαλοῦ Διδασκάλου τοῦ Γένους Ἀνθίμου Γαζῆ (1758-1828), Ἀθήνα 1993, σ. 35 κ.έ., 107 κ.έ. (ἀναπαράγεται φωτογραφικὰ τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ Ἐγχειριδίου).

52. Δημ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Γιὰ τὴν προϊστορίαν τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Στοιχεῖα Φυσιολογίας τὸν 17ο αἰῶνα στὴν Κωνσταντινούπολη», Ὁ Ἐραμιστής 11 (1974) —Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρά—, 300.

53. Δημ. Καρκαπερόπουλος, «Ἡ γαλλικὴ 'Encyclopédie' ἕνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα Φυσικῆς Ἀπάνθισμα», Ὁ Ἐραμιστής 21 (1997) —Μνήμη Λέανδρου Βρανούση—, 95-128.

54. Δημ. Καρκαπερόπουλος, Γνώσεις ἀνατομίας, ὁ.π.

ψη του, γιατί σὲ ἀντίθετη περίπτωση θὰ φαινόταν παράδοξο νὰ περιλάβει σ' ἓνα ἀσκητικό ἐγχειρίδιο, καὶ μάλιστα σὲ ξεχωριστὲς σελίδες, θέματα ἀνθρώπινης ἀνατομίας καὶ φυσιολογίας τὰ ὅποια ἓνα ἄλλο σύγχρονό του ἐπιστημονικὸ βιβλίον τὰ παρουσίαζε σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀρμοδιότερα. Τὸ κείμενο τοῦ *Ἐγχειριδίου* παραλλάζει ἐπίσης ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ βιβλίου τοῦ Ρήγα, τὸ ὅποιο ἄλλωστε δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ διακινηθεῖ στὸ "Ἅγιον" Ὅρος.⁵⁵ Μήπως, λοιπόν, θὰ ἔπρεπε νὰ δεχοῦμε τὴν ἀποψη τῶν μελετητῶν ὅτι γιὰ τὶς ἱατρικὲς αὐτὲς πληροφορίες, ποὺ ἀπηχοῦν τὶς θεωρίες τοῦ William Harvey, εἶχε τὴ δυνατότητα λόγω τῆς γαλλομάθειας καὶ τῆς ἰταλομάθειάς του νὰ συμβουλευέται τὴ γαλλικὴ *Encyclopédie* ἢ τὴν ἰταλικὴ ἐκδόσή της;⁵⁶ Θεωρῶ ὅτι ἂν δὲν προηγηθεῖ ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση τοῦ αὐτόγραφου κειμένου τοῦ *Ἐγχειριδίου Συμβουλευτικοῦ*, ποὺ σώζεται στὴν Ι. Μονὴ Ἐσφιγμένου,⁵⁷ μὲ τὸ δημοσιευμένο, ὥστε νὰ διαπιστωθεῖ τὸ εἶδος καὶ ὁ βαθμὸς παρέμβασης τοῦ ἐπιμελητῆ Ἀνθίου Γαζῆ, καὶ ἂν ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δὲν διερευνηθεῖ ἡ πιθανότητα νὰ εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Νικόδημος κάποιον ἱατρικὸ χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰῶνα γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος, χαρβεῦκῆς ὀπτικῆς, ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ παρουσία τους σὲ βιβλιοθήκες τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ρουμανίας,⁵⁸ δὲν θὰ πρέπει τὶς ἐπιστημονικὲς γνώσεις τοῦ ἀθωνίτη μοναχοῦ γύρω ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ νὰ τὶς ἀποδίδουμε σὲ ξενόγλωσση βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, τὴν ὁποία ἐκ τῶν πραγμάτων ἦταν ἀδύνατο νὰ ἔχει στὴν ἀπομόνωση τοῦ Ἀθῶ ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς γλωσσικὲς προϋποθέσεις ποὺ ἀπαιτοῦνταν γιὰ κάτι τέτοιο.

Συμπερασματικά, ἂν ὁ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης γνώριζε ξένες γλῶσσες, ὅπου, ὅποτε, μὲ ὅποιον τρόπο καὶ σὲ ὅποιον βαθμὸ τὶς εἶχε μάθει, δὲν τοῦ χρειάστηκαν οὔτε γιὰ ἐπικοινωνιακοὺς λόγους, οὔτε γιὰ μεταφραστικὲς δραστηριότητες, οὔτε, πιστεύω, γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῶν συγγραφῶν

55. Τὸ γεγονός ὅτι ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου ἐντοπίζονται σήμερα στὶς βιβλιοθήκες Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, βλ. Θωμᾶς Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci-1800)*, τ. Α', ἀρ. 4802, δὲν σημαίνει ὅτι ἀποκτήθηκαν τότε.

56. Virgil Căndea, *δ.π.*, σ. 84.

57. Γιάννης Καράς, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα*, τ. Γ', Ἀθήνα 1994, σ. 96. Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, ποὺ περιγράφει τὸ χειρόγραφο, τὸ χαρακτηρίζει πανομοιότυπο μὲ τὸ τυπωμένο, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. Α', Καίμπριτζ 1895, ἀρ. 2289 (276), σ. 196.

58. Ἀναφέρομαι στὸ ὑπ' ἀρ. 523 χειρόγραφο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 52 τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης, Γιάννης Καράς, *δ.π.*, σ. 325-327.

του. Ἡ γνωστική του περιουσία δημιουργήθηκε ἀπὸ ἀναγνώσματα γραμμένα σὲ γλῶσσες ποὺ τοῦ ἦταν περισσότερο οἰκεῖες, τῇ μητρικῇ του καὶ τῇ γλώσσᾳ τῶν παλαιῶν προγόνων του τὴν ὁποία εἶχε διδαχθεῖ τέλεια κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σχολικῶν του σπουδῶν. Ἀλλωστε ἡ τελευταία αὐτὴ θὰ ἀποτελοῦσε τὸν διάμεσο γιὰ νὰ κατακτήσει τὴ γνώση ποὺ θεωροῦσε ἀνώτερη ἀπ' ὅλες, τῶν Θεῶν Γραφῶν καὶ τῶν πατερικῶν κειμένων.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ